

Giza, Antoni

Oświata w Serbii w latach 1829-1914

Rozprawy z Dziejów Oświaty 31, 107-125

1988

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANTONI GIZA

OŚWIATA W SERBII W LATACH 1829—1914

Na skutek walki narodowowyzwoleńczej narodu serbskiego, prowadzonej w początkach XIX w. pod kierownictwem Jerzego Czarnego i Miłosza Obrenovicia, powstały okoliczności sprzyjające odrodzeniu się państwowości, utraconej pod koniec XIV w. po bitwie na Kosowym Polu. Po początkowych sukcesach powstańców serbskich, które upoważniały do snucia nadziei na skuteczną pomoc Rosji carskiej, walczącej z Turcją, ogólnoeuropejska sytuacja polityczna w 1812 r. spowodowała załamanie się dążeń Jerzego Czarnego. W obliczu zagrożenia ze strony Francji napoleońskiej Rosja Aleksandra I była zmuszona do zawarcia pokoju z Turcją w Adrianopolu. Pomimo zaniechania przez carat obrony interesów narodu serbskiego walka jego przeciw panowaniu Porty trwała nadal. Doprowadziła ona do korzystnych rezultatów już w 1829 r., kiedy to mocą postanowień traktatu rosyjsko-tureckiego w Adrianopolu Porta musiała zgodzić się na utworzenie Księstwa Serbskiego. Otrzymało ono od rządu tureckiego autonomię polityczną, którą stopniowo rozszerzano aż do uzyskania pełnej niepodległości w 1878 r. Mocą postanowień adrianopolskich Turcy zostali zobowiązani do opuszczenia terytorium Serbii i sprzedania posiadanych tam majątków ziemskich. Jedynie w kilku miejscowościach pozostały niewielkie garnizony tureckie, które zresztą Serbowie uporczywie usiłowali usunąć i podejmowali w tym kierunku działania tak w dobie wojny krymskiej, jak też w latach 1858—1862, a także podczas wielkiego kryzysu bałkańskiego w latach 1875—1878. W 1829 r. Turcja gwarantowała kupcom serbskim swobodę handlu na całym obszarze Porty. Sułtan przekazał Serbii dodatkowo sześć niewielkich okręgów, które powstańcy zdobyli już w czasie działań powstańczych pierwszej dekady lat XIX w. i które po zawarciu przez Rosję rozejmu z Turcją utracili. Książę Miłosz Obrenović otrzymał tytuł książe, zatwierdzony przez sułtana w sierpniu 1830 r.¹ Po uzyskaniu zatwierdzenia tytułu książe rozpoczął starania o zdobycie kolejnych atrybutów samodzielności politycznej. W 1833 r. udało się Miłoszowi określić wysokość daniny rocznej, którą jako wasal musiał corocznie odprowadzać do Stambułu.

Księstwo Serbskie, utworzone w 1829 r., było pierwszym państwem serbskim od czasu bitwy na Kosowym Polu i upadku średniowiecznej Serbii Duszana Silnego.

¹ J. Skowronek, T. Wasilewski, M. Tanty, *Historia Słowian południowych i zachodnich* Warszawa 1977, s. 263.

Ponieważ było dowodem przetrwania narodu serbskiego i jego możliwości odrodzenia się po ponad 400 latach niezwykle dotkliwego jarzma tureckiego, kreowanie Księstwa Serbskiego miało ogromne znaczenie nie tylko dla samych Serbów czy, szerzej, dla ludów zamieszkujących Półwysep Bałkański, ale i dla całej Europy Południowo-Wschodniej. Spuścizna panowania tureckiego na ziemiach jugosłowiańskich, a szczególnie w Serbii, była niezwykle żalosna. W Serbii w I połowie XIX w. nie było bitych dróg, a ważniejsze miejscowości połączone były gościńcami i drogami gruntowymi. Serbia charakteryzowała się niskim stopniem urbanizacji, plasującą ją na końcu Europy. Sam Belgrad był małą zagranyzowaną wieśnią o nikłej ilości cech miejskich, nie mówiąc już o cechach metropolitarnych. W centrum tego miasta hodowano świny i owce, uprawiano kukurydzę, a sama stolica prezentowała obraz uboższego skupiska drewnianych domków. Oprócz Belgradu istniało niewiele miast, a spośród nich na uwagę i na miano miasta zasługiwały Kragujevac, Šabac i Zaječar. Po panowaniu tureckim Serbia odrodziła się jako kraj rolniczy, agrarny, bez większych szans na szybką urbanizację i uprzemysłowienie. W kraju nie istniały żadne zakłady o charakterze przemysłowym, nie było też manufaktur ani poważniejszych zakładów rzemieślniczych, a handel był bardzo słabo rozwinięty. Serbia była krajem o niskim poziomie rozwoju rolnictwa specjalizującego się w hodowli świń i uprawie kukurydzy. Charakterystyczne jest to, że rolnik serbski produkował tylko tyle, ile było potrzeba do zaspokojenia jego potrzeb w zakresie wyżywienia rodziny. Przeciętnie tylko jedna rodzina na sześć posiadała drewnianą sochę. Jak pisał w swoim sprawozdaniu dla ks. Adama Czartoryskiego pierwszy polski agent dyplomatyczny w Belgradzie, dr Adam Łyszczynski: „Świniom tylko zimą i w czasie wielkich mrozów jeść dają, w innym zaś czasie chodzą one samopas jak dzikie po całym kraju, żywiąc się same² [...]” Dopiero ogłoszenie pełnej swobody prowadzenia przedsiębiorstw handlowych w 1838 r. stało się impulsem stopniowego rozwoju rolnictwa, a potem także rzemiosła oraz ożywienia handlu wewnętrznego i zagranicznego³. Rozwojowi rolnictwa przeszkadzało rozdrobnienie gospodarstw chłopskich i brak norm prawnych regulujących własność chłopską. Te opracowano dopiero w 1839 r., a w kolejnych latach i dziesięcioleciach to małe państwo południowosłowiańskie dopracowywało się kolejnych norm i przepisów prawnych i urzędzeń dotyczących życia wewnątrzpolitycznego, kulturalnego, organizacji struktury społecznej itd. Na tle ogólnego zacofania Serbii, spowodowanego wielowiekową stagnacją i ponad czterechsetletnim panowaniem Turków, szczególnie raziła sytuacja w kulturze i oświacie.

O sytuacji oświaty w Serbii świadczy to, że sam książę Miłosz Obrenović, wywodzący się bezpośrednio z warstwy chłopskiej⁴, był analfabetą, który ze sporym trudem wyuczył się własnoręcznego podpisu, jaki musiał składać na dokumentach państwowych. Na terenie Serbii w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. istniało zaledwie kilkanaście nędznych szkółek, najczęściej jednoklasowych, usytuowanych przy

² L. Durkowiec-Jakszczyk, *Pierwszy agent dyplomatyczny w Białogrodzie w XIX w. — dr Adam Łyszczynski*, „Problemy Europy Wschodniej”, Warszawa 1939, s. 14.

³ J. Skowronek, T. Wasilewski, M. Tanty, *op. cit.*, s. 264.

⁴ W. Felczak, T. Wasilewski, *Historia Jugosławii*, Wrocław 1985, s. 302.

cerkwiach, w których duchowni prawosławni, sami będący często wtórnymi analfabetami lub półanalfabetami, prowadzili na niezwykle niskim poziomie naukę czytania i pisania oraz rachunków. Szkołki te funkcjonowały z przerwami, spowodowanymi brakiem funduszy na pokrycie najpilniejszych bieżących potrzeb. Były one utrzymywane przez parafie prawosławne, zdobywające na nie środki drogą dobrowolnych składek wiernych w cerkwiach. Nawet jednakże i te skromne fundusze były w czasach tureckich nader często konfiskowane parafiom przez miejscowych dostojników i wyższych urzędników tureckich. Dlatego też, mimo ciągłego gromadzenia pieniędzy przez duchownych prawosławnych, nie następowała ani rozbudowa szkół początkowych, ani nie było możliwości remontowania już istniejących. Tak więc po pokoju adrianopolskim obraz oświaty w Serbii był bardzo ujemny, co wyrażało się faktem głębokiego analfabetyzmu nawet wśród tych grup społecznych, które z racji wykonywanych obowiązków względem całego społeczeństwa powinny posiadać chociażby umiejętność czytania i pisania. Mowa tu o duchowieństwie, a także o nauczycielach szkół początkowych, którzy nierzadko z powodu przerw w nauczaniu, a także ze względu na konieczność pracy na roli, ażeby wyżywić rodzinę, sami popadali we wtórny analfabetyzm. Dlatego też Serbia, rządzona co prawda przez zupełnie nieoświeconego księcia Miłosza, stanęła przed trudnym zadaniem stworzenia podstawowych zrębów szkolnictwa początkowego. Miłosz, który doceniał znaczenie oświaty dla państwa i narodu, stworzył takie warunki, że w dobie jego panowania zaczęło funkcjonować już około dwustu szkółek początkowych⁵.

Wyrazem dążeń Miłosza do stworzenia „solidnych podstaw oświatowo-kulturalnego postępu w Serbii” było stałe rozszerzanie się sieci szkół początkowych na wsiach oraz remontowanie już istniejących. Miłosz położył nacisk na konieczność tworzenia półgimnazjów, gimnazjów i liceów w większych ośrodkach miejskich⁶. W pierwszym rządzie planowano utworzyć takowe w Belgradzie oraz w Kragujevacu. Najwięcej uwagi książę i jego doradcy poświęcili powołaniu w stolicy Księstwa Serbskiego, Belgradzie, Liceum, po czym w drugim podówczas pod względem liczby ludności mieście, Kragujevacu, utworzono Gimnazjum⁷. Książę Miłosz, chociaż „obawiał się uczonych ludzi”, zdecydował się na utworzenie tych dwóch szkół na propozycję wielkiego reformatora języka serbskiego Vuka Stefanovicia Karadžicia, motywującego to już w 1820 r. koniecznością przygotowania pewnej liczby ludzi zdolnych do pełnienia służby państwowej na różnorodnych stanowiskach w aparacie państwowym i terenowym, sądownictwie i oświacie⁸. Propozycja Vuka Karadžicia znalazła swoje odzwierciedlenie w decyzji księcia i Skupszyny z lat 1830–1833 i w opracowanym dokumencie pt. *Regulamin szkół ludowych w Księstwie Serbskim (Ustav narodnih škola u Knjažestvu Srbije)*. Dokument ten, zatwierdzony przez księcia, stał się podstawą organizacji szkolnictwa na następne lata. W ślad za nim już 3 września 1836 r.

⁵ *Ibidem*, s. 306.

⁶ Z. C. Borčević, *Škola i prosveta u Srbiji 1700–1850*, Beograd 1950, s. 18 i n.

⁷ M. Nikolić, *Kragujevačka gimnazija 1833–1933*, Kragujevac 1934, s. 26.

⁸ Zob. M. Popović, *Vuk Stef. Karadžić 1787–1864*, Beograd 1964; *Arhivska grača o Vuku Kradžiću 1813–1864*, Beograd 1970.

opracowano podział szkół na dwa główne piony: państwowe i gminne. Podstawą tego podziału było przyjęte źródło finansowania szkoły, przy czym zaznaczyć należy, iż znaczną liczbę szkół początkowych przekazano do finansowania gminom, a szczególnie parafiom prawosławnym. W skład pionu szkolnictwa państwowego wchodziły: 4-klasowe gimnazjum w Kragujevacu oraz trzy półgimnazja w miastach Šabac, Čačak i Zaječar oraz dwadzieścia dwie szkoły początkowe w małych miasteczkach i wsiach⁹. W drugim pionie znajdowały się szkoły początkowe, utrzymywane ze środków społecznych i dobrowolnych datków wiernych. W 1834 r. powołano Ministerstwo Oświaty, które od tego momentu objęło nadzór nad istniejącą bazą szkolnictwa oraz kierowało procesem tworzenia nowych szkół. Zarówno budowa nowych, jak też prawidłowe funkcjonowanie już istniejących nie były zadaniem łatwym, gdyż napotymano poważne trudności lokalowe, nawet kłopoty w adaptacji starych, opuszczonych szop itp. Stałym mankamentem był chroniczny brak pieniędzy na rozwój szkolnictwa, co wynikało z małego zainteresowania społeczeństwa chłopskiego rozwojem sieci szkolnej. Pomimo wymienionych poważnych trudności rezultaty działalności nowego resortu oraz ludzi nim kierujących i blisko współpracujących: L. Todorovicia, Dymitra Davidovicia, Avrama Petronijevicia i innych były widoczne, skoro już w 1839 r. były w Serbii 84 szkoły początkowe, w tym 56 gminnych i 28 państwowych. Gminne miały być utrzymywane ze środków finansowych, uzyskiwanych przez władze gmin, oraz z kwest cerkiewnych, państwowe natomiast pozostawały na utrzymaniu skarbu książęcego. W 1833 r. w Księstwie Serbskim naliczono 54 nauczycieli, zatrudnionych w 48 miejscowościach, a w trzy lata później było ich już 72¹⁰. Rozwój liczebny kadry nauczycielskiej szkół początkowych był limitowany przede wszystkim powolnym przyrostem placówek oświatowych, wynikającym ze skąpości środków pieniężnych oraz z braku izb mieszkalnych dla nauczycieli. Niewiele udało się w tej mierze zrobić i w okresie późniejszym, dlatego też w ciągu całej I połowy XIX w. i w znacznej części II połowy serbskie szkolnictwo początkowe wyraźnie niedomagało.

W 1836 r. ustanowiono nadzór szkolny, którego brak uniemożliwiał praktycznie jakikolwiek wgląd w codzienne funkcjonowanie szkół. Nie było właściwie żadnych możliwości skontrolowania toku zajęć szkolnych ani ich systematyczności. Bywało, że w odległych miejscowościach zawieszano odbywanie lekcji nieraz na dłuższy czas. Było to spowodowane chorobą nauczyciela, brakiem opału itp. Powołanie instytucji nadzoru pedagogicznego miało zapobiec negatywnym zjawiskom w oświacie serbskiej oraz przyczynić się do rozbudowy sieci szkolnej. Pierwszym krokiem w tym kierunku było powołanie Piotra Radovanovicia na stanowisko dyrektora wszystkich szkół w kraju. Od 1838 r. funkcję tę pełnił B. Zorić. On i jego następcy podjęli akcję rozbudowy sieci szkół początkowych oraz zatrudnienia większej liczby nauczycieli. Kandydatów do tego zawodu zatrudniano głównie spośród absolwentów szkół austriackich, Serbów z Pogranicza Wojskowego, Wojwodiny, Chorwacji, a także Šremu, Banatu i Baczki. W kolejnych latach położono większy nacisk na

⁹ R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830–1839)*, Beograd 1986, s. 396.

¹⁰ *Ibidem*, s. 397.

konieczność wykształcenia własnej kadry nauczycielskiej. Dopóki jednak nie otwarto seminarium nauczycielskiego, funkcję nauczycieli i wychowawców pełnili najczęściej duchowni prawosławni. Do 1838 r. uczono w Serbii bez używania programów szkolnych, których nie znano. Zastępowały je tradycje i wzorce, szczególnie rosyjskie. Uczono czytania, pisania, liczenia w obrębie 4 działań, modlitwy, historii cerkwi prawosławnej, katechizmu i rzadziej gramatyki. W 1838 r. wprowadzono pierwszy program nauczania pt. *Regulamin nauczycieli szkół państwowych i gminnych (Nastavlenije za učitelje pravitelštveni i obšteštveni škola)*¹¹.

Szkołą najmocniej osadzoną w tradycji serbskiej i mającą najdłuższą historię było Liceum w Belgradzie. Istniało ono z przerwami od 1810 r. W początkowym okresie nie spełniało ono takiej roli, jaka przypadła mu w autonomicznej i później niepodległej Serbii. Nosiło nazwę Wielkiej Szkoły, ale faktycznie było odpowiednikiem gimnazjum. Wielka Szkoła została przeniesiona do Kragujevacu, gdzie stała się fundamentem tamtejszego gimnazjum, a na jej miejsce powołano w Belgradzie nowe Liceum. Dokument w tej sprawie wydał książę Miłosz 19 czerwca 1838 r. W Liceum uczono następujących przedmiotów: w klasie pierwszej — filozofii, historii powszechnie, matematyki, statystyki, języka niemieckiego; w klasie drugiej — fizyki, geometrii, języka francuskiego i kontynuowano przedmioty, których naukę zaczęto w klasie pierwszej. W klasie III zaś nauczano stylistyki, prawa narodowego i kontynuowano większość przedmiotów z klas poprzednich. W klasie czwartej, a nawet wcześniejszych, co zależało od zarządzenia władz szkolnych, uczono nauki o moralności, śpiewu cerkiewnego, a także przejściowo innych przedmiotów. Liceum belgradzkie po dwóch latach funkcjonowania w stolicy Księstwa zostało w 1841 r. przeniesione ze względów politycznych do Kragujevaca, który w tych czasach często spełniał funkcję zastępczej stolicy kraju. Okresowe i krótkotrwałe przemieszczenie szkoły nie zahamowało prac nad udoskonalaniem jej struktury i podnoszeniem w górę niskiego początkowo poziomu nauczania. Opracowano wtedy pierwszy regulamin funkcjonowania szkoły, w którym wyraźnie zaznaczano, że jest ona wyższą uczelnią i jako taka ma prawo do oddzielnych autonomicznych władz. Na czele Liceum stał rektor w odróżnieniu od gimnazjów serbskich, gdzie jego odpowiednik używał tytułu dyrektora. Posiadający zdecydowanie absolutystyczne zapędy książę Miłosz zgodził się na wprowadzenie cenzury wewnętrznej dla wydawnictw Liceum¹².

W 1844 r. władze oświatowe Serbii przy współudziale rządu opracowały szczegółowe zasady funkcjonowania Liceum. Stwierdzono wówczas, że jako szkoła wyższa będzie ono podzielone na dwa wydziały: filozoficzny i prawny. Została zupełnie zmieniona struktura nauczania, a nową dostosowano do potrzeb przeprowadzonego podziału. Na wydziale filozoficznym miały być wykładane następujące przedmioty: w klasie pierwszej — religia, filozofia z logiką, historia powszechna, algebra i geometria, estetyka i język francuski, a w klasie drugiej — religia, metafizyka i etyka, historia powszechna, historia Serbii, matematyka, architektura, filologia słowiańska,

¹¹ *Ibidem*, s. 398.

¹² *Prva uredba o uređenju Liceja*, [w:] *Zbornik zakona i uredaba o Liceju, Velikoj Školi i Univerzitetu u Beogradu*, Beograd 1967, s. 5–6.

fizyka, język francuski i elementy estetyki. W pierwszej klasie wydziału prawnego uczono prawa i nauki o policji, ekonomiki, nauki o finansach, statystyki, prawa publicznego serbskiego, prawa kanonicznego cerkwi wschodniej, języka francuskiego. W klasie drugiej wykładano serbskie prawo publiczne, prawo kryminalne, postępowanie sądowe itp. przedmioty związane z procesem sądowym. Do nauczania w Liceum wyznaczono 9 profesorów, z których jeden nauczał religii i prawa kanonicznego, drugi języka francuskiego, czterech wykładało na wydziale filozoficznym i trzech na prawnym. Rektor Liceum miał być wybierany spośród dziewięciu profesorów i zatwierdzany przez władze oświatowe oraz księcia. Nakładano na niego liczne obowiązki tak wobec władz oświatowych, jak też względem policji. Rektor musiał wykazywać dużo dbałości o prawidłowe zachowanie się uczniów względem władz państwowych i winien był w tym celu stale współpracować z policją, a profesorowie byli zobowiązani do informowania go o postawach politycznych uczniów. Rektor był też bezpośrednio odpowiedzialny za gospodarkę funduszami szkoły¹³.

Sprawami Liceum interesował się nie tylko książę osobiście, jak było to widoczne na przykładzie Miłosza czy później Aleksandra Karadžordzewicza, ale bardzo bliskie były one Radzie Państwa. Większość dokumentów regulujących życie Liceum podpisywali oprócz księcia także wyżsi funkcjonariusze państwowi, m. in. przewodniczący Rady Państwa, minister spraw zagranicznych, naczelny sekretarz Rady Państwa.

Wkrótce po utworzeniu i umocnieniu Liceum oraz Gimnazjum i półgimnazjów rząd serbski podjął decyzję o powołaniu kolejnego zakładu nauczającego na szczeblu zbliżonym do Liceum. 19 czerwca 1846 r. książę Aleksander Karadžordzewicz podpisał dekret o utworzeniu w Belgradzie Szkoły Inżynierskiej. Szkoła ta została poddana Ministerstwu Spraw Wewnętrznych, a profesorów dla niej wybrano spośród urzędników tegoż resortu, którzy wykazywali zdolności do nauczania. Przedmiotami nauczania w szkole były: miernictwo, mechanika, architektura, czytanie, rysunek i język niemiecki. Przewidziano 5 wykładowców z ewentualnością posiłkowania ich przez profesorów licealnych. Nauka miała trwać 3 lata, i to tylko zimą, ponieważ latem uczniowie tej szkoły byli wykorzystywani do pomocy przy pracach mierniczych w terenie. Pierwszy rok nauki odbywał się pod znakiem nauki miernictwa, drugi — mechaniki, a trzeci — architektury¹⁴.

Wkrótce po utworzeniu Liceum władze bliżej zainteresowały się jego wydziałem prawnym. Naukę przedłużono tam z dwóch do trzech lat, a ponadto wprowadzono nowe przedmioty. Były wśród nich między innymi: prawodawstwo bizantyńskie Justyniana, serbskie prawo publiczne, postępowanie administracyjne, ekonomia polityczna, nauka o finansach i handlu, statystyka ogólna krajów europejskich¹⁵. Zostały też uregulowane stosunki wewnątrz szkoły, ze szczególnym uwzględnieniem podziału obowiązków dydaktycznych pomiędzy wykładowców. W grudniu 1851 r. w Liceum utworzono fakultet historii narodu i państwa serbskiego. Dopiero jednakże we wrześniu 1853 r. książę Aleksander Karadžordzewicz podpisał dokument o przeło-

¹³ *Ustrojenje javnog učilišnog nastavljenja*, [w:] *Zbornik zakona ...*, s. 7–13.

¹⁴ *Popiečitelstvo unutrašnjih dela, finansija i prosvete*, [w:] *Zbornik zakona ...*; s. 14–15.

¹⁵ *Popiečitelstvima prosvetjenja i finansija*, [w:] *Zbornik zakona ...*, s. 17–18.

nowym znaczeniu dla Liceum. Była to *Organizacja Książęco-Serbskiego Liceum (Ustrojenje Knjažesko-Srpskog Liceja)*. Dokument ten nie tylko reorganizował i zmieniał poprzedni system organizacji i funkcjonowania tej jedynej w Serbii szkoły ponadpodstawowej o profilu humanistycznym, ale wprowadzał wiele nowego. Na miejsce dotychczasowych dwóch wydziałów powoływano trzy: prawny, techniczny i ogólny. Dokonano szczegółowego przypisania przedmiotów nauczania do poszczególnych wydziałów. I tak na wydziale ogólnym uczono religii, psychologii, logiki, filologii, filozofii, gramatyki, estetyki, historii literatury serbskiej i narodów słowiańskich oraz głównych narodów zachodnioeuropejskich, historii powszechnej, historii narodu serbskiego, statystyki, ekonomii politycznej, nauk o finansach, rachunkowości, języka francuskiego i niemieckiego. Na wydziale prawnym wykładano wiedzę o prawie, historię prawodawstwa, prawo rzymskie, prawo administracyjne, prawo międzynarodowe, serbskie prawo publiczne, prawo kryminalne oraz różne rodzaje postępowania sądowego. Na wydziale technicznym obowiązywały następujące przedmioty: fizyka, geografia fizyczna, meteorologia, mineralogia, geologia, botanika, zoologia, chemia, technologia, architektura, nauka o handlu, księgowość, agronomia, krótki kurs serbskiego prawa administracyjnego i publicznego. Jednocześnie zwiększano liczbę profesorów Liceum do 14 plus dwóch do lektoratów języków niemieckiego i francuskiego. Po raz pierwszy powołano Radę Liceum, składającą się z rektora i profesorów. Dokument precyzował o wiele lepiej niż poprzednie akty zakres obowiązków i kompetencji rektora i wykładowców¹⁶. Od tego momentu organizacja Liceum belgradzkiego była już bliska podobnym szkołom w zachodniej i środkowej Europie. Nie raziła zacofaniem i brakiem dostrzegania najistotniejszych problemów, związanych z nauczaniem w tej ciągle małej, ale posiadającej duże znaczenie i ambicje szkole. Dokument ten jednak był tylko aktem stanowiącym dość istotny etap przekształcania Liceum w szkołę wyżej zorganizowaną.

Działalność reformatorska w szkolnictwie serbskim, prowadzona przez księcia Aleksandra Karadžordzewicza i jego wybitniejszych współpracowników: Stefana Stefanovicia, Alekseja Simicia, Jakova Živanovicia i kilkunastu innych doprowadziła do powstania korzystniejszych niż kiedykolwiek wcześniej okoliczności rozwoju oświaty wszelkich szczebli. Z wolna zdobywano nieco więcej funduszy na rozwój szkół początkowych, a także coraz częściej przedstawiciele serbskiej elity intelektualnej zaczęli przebąkiwać o konieczności utworzenia wyższej uczelni. Na razie powstawały warunki umożliwiające przeobrażenie Liceum w twór stojący pomiędzy szkolnictwem średnim a uniwersytetem. Ponieważ na powołanie uniwersytetu rząd nie mógł sobie pozwolić, zdecydowano się ostatecznie na utworzenie na bazie Liceum tzw. Wielkiej Szkoły, zakładając nadanie jej statusu akademickiego. Te nader daleko idące uprawnienia Wielkiej Szkoły w owym czasie budzą nieco mieszane uczucia, gdyż posiadała ona status akademicki, ale nie spełniała podstawowych jego warunków. Przede wszystkim nie zatrudniała minimalnej liczby kadry dydaktyczno-naukowej, której kwalifikacje odpowiadałyby wymogom stawianym wobec pracowników naukowych na innych wyższych uczelniach w Europie. Taki stan istniał przez cały

¹⁶ *Ustrojenje Knjažesko-Srpskog Liceja*, [w:] *Zbornik zakona ...*, s. 27.

okres funkcjonowania Wielkiej Szkoły i długo jeszcze po utworzeniu na jej bazie uniwersytetu, nazywanego z powodu braku profesorów „uniwersytem docentowskim”. W Wielkiej Szkole pracowało także bardzo mało docentów. Niezależnie od rzeczywistych wielkich braków i licznych problemów organizacyjnych, lokalowych, finansowych i kadrowych utworzenie Wielkiej Szkoły, nazywanej też Akademią lub Akademią Belgradzką, było ważnym etapem w rozwoju serbskiego szkolnictwa oraz kolejnym krokiem do budowy uniwersytetu. Istniała ona od 1863 r. do momentu powołania na jej bazie Uniwersytetu Belgradzkiego, tj. do 1905 r. Już w początkach tworzenia Wielkiej Szkoły formowano jej strukturę tak, aby po koniecznych zmianach w przyszłości umożliwiała powstanie uczelni uniwersyteckiej. Składała się ona z trzech wydziałów: filozoficznego, prawnego i technicznego¹⁷. Oczywiście organizacja żadnego z tych wydziałów nie odpowiadała normom zachodnioeuropejskim czy rosyjskim. Cechą charakterystyczną był, wspomniany już wcześniej, dotkliwy brak kadry, a także podręczników, skryptów i literatury fachowej. Zachowano większość przedmiotów nauczania z czasów Liceum dążąc do podniesienia wykładów, ćwiczeń i konwersatoriów na wyższy poziom. Istotne było to, że zachowano język niemiecki, statystykę współczesnej Serbii, statystykę ogólną, prawo narodowe, prawo państwowe i podstawy kryminalistyki¹⁸. W ten sposób kontynuowano przedmioty mające w nauczaniu wieloletnią tradycję. Wprowadzono niektóre nowe przedmioty, jak np. historię powszechną, ze szczególnym uwzględnieniem historii narodów słowiańskich, historię literatury, ze szczególnym akcentem na literaturę serbską, rosyjską i pozostałych narodów słowiańskich, klasyczną literaturę łacińską, klasyczną literaturę francuską, a także część przedmiotów poszerzono nowymi treściami, zwłaszcza te, które akcentowały słowiańskość Serbów i ich związek z cywilizacją bizantyjską, prawosławną, wywodzącą się ze spuścizny Cesarstwa Wschodniorzymskiego. Na uwagę zasługuje artykułowanie treści ideowych związanych ze słowianofilstwem i rodzącym się panslawizmem, który w wydaniu rosyjskim zapuszczał coraz głębsze korzenie. Początek lat sześćdziesiątych XIX w. to okres wzmożonego oddziaływania ideologii panslawistycznej na Serbię, Bułgarię i inne kraje bałkańskie. Najpełniejszy wyraz przybrało to w postaci osławionego *Listu do Serbów*, zalecającego zachowanie prawosławia, obszczyzny, podstaw cywilizacji bizantyjskiej i orientacji politycznej na Rosję. Ten niezwykle w stosunkach międzynarodowych dokument podpisali czołowi działacze panslawistyczni Rosji z Aleksym Chomiakowem i Jerzym Samarinem na czele¹⁹. Przestrzegali oni Serbów przed próbami naśladownictwa Europy Zachodniej i przyjmowania stamtąd mających osiągnąć, które mogłyby prowadzić do zdrady Słowiańszczyzny²⁰.

¹⁷ O organizacji Wielkiej Szkoły szerzej zob. S. Bojović, *Reforme Liceja i Velike Škole i osnivanje Univerziteta u Srbiji*, „Istorijski glasnik”, Beograd 1986, nr 1, s. 69–82.

¹⁸ Zob. L. Arsenijević-Batalaka, *Istorija srpskog ustanka*, Beograd 1898; S. Bunković, *Školstvo i prosveta u Srbiji u XIX veku*. Pedagoški muzej u Beogradu, izložba decembar 1970 — maj 1971, Beograd 1971.

¹⁹ A. Giza, *Słowianofile rosyjscy wobec kryzysu bałkańskiego w latach 1875–1878*, Wrocław 1982, s. 12.

²⁰ M. B. Petrovich, *The Emergence of Russian Panslavism 1856–1870. Studies of the Russian Institute of Columbia University*, New York 1956, s. 100–102.

Nacisk panslawizmu oraz wytworzenie się w Serbii rodzimego stronnictwa pro-rosyjskiego i licznej grupy panslawistów, a także stałe zainteresowanie caratu Bałkanami prowadziły do podporządkowywania różnych dziedzin życia wewnętrznego Serbii wymaganiom rosyjskim. Petersburg był w zasadzie zawsze na bieżąco i dokładnie informowany o sytuacji w Księstwie Serbskim. Każdorazowy konsul rosyjski w Belgradzie otrzymywał od swoich współpracowników i agentów serbskich wyczerpujące informacje o interesujących go zagadnieniach²¹. Wielu z nich zwracało uwagę na konieczność szanowania tego, co przedkładała „pokrovitelnica naša Rusija”²². Nacisk Rosji na wiele dziedzin życia wewnętrznego Serbii nasilił się w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w., a jego apogeum przypadło na okres sprawowania funkcji konsula rosyjskiego w Belgradzie przez Andrzeja Karcowa. Był on zdeklarowanym panslawistą i zwolennikiem marszu Rosji na Turcję w celu utworzenia na Półwyspie Bałkańskim małych państwek słowiańskich, podporządkowanych caratowi²³. Kształt serbskiej polityki zagranicznej i jej generalne uwarunkowania oraz ogólna sytuacja międzynarodowa na Bałkanach wytyczały także kierunki ideowe w oświacie i szkolnictwie wszystkich szczebli. W początkach II połowy XIX w. do końca lat siedemdziesiątych dominował trend prorosyjski, wyrażający się w nie spotykanym przedtem nacisku na nauczanie literatury i historii Rosji oraz na kopiowanie całej masy rosyjskich wzorców oświatowych.

W pierwszych latach organizacji Wielkiej Szkoły zróżnicowano czas trwania nauki na poszczególnych wydziałach — na filozoficznym trwała ona 3 lata, a na pozostałych dwóch po cztery²⁴. Nowością w porównaniu ze stanem poprzednim były zasady wyboru rektorów. Rektor miał być powoływany przez Radę Szkoły spośród profesorów, a wybór musiał najpierw zatwierdzić minister oświaty i spraw cerkiewnych oraz przekazać taki wniosek księciu z propozycją akceptacji elekta. To ostatnie było już raczej formalnością, gdyż na szczeblu ministerialnym prowadzona była gruntowna analiza proponowanego kandydata, którego działalność rozpatrywano nie tylko od strony dydaktycznej i prezentowanej przydatności jako naukowca, ale także od strony orientacji politycznej, lojalności względem władz itp. Wiązało się to zapewne z napiętą sytuacją społeczną Serbii w latach sześćdziesiątych XIX w., wyrażającą się niezadowoleniem chłopstwa. Przeszło to w latach siedemdziesiątych w ostrzejsze konflikty, m. in. takie, jak: działalność Omladiny, początki oporu robotników Kragujevaca, rywalizacja zwolenników Obrenowiciów ze stronnictwem Karadžordżewiczów. Wynikało to także ze skomplikowanej sytuacji małego państwa serbskiego, wciśniętego pomiędzy Austrię i Turcję i poddawanego bezustannej presji politycznej Rosji, Austrii, Turcji i państw zachodnioeuropejskich. Innym problemem związanym ze szkolnictwem serbskim był ruch jugosłowiański, w myśl głównych założeń którego Serbia pragnęła zostać „jugosłowiańskim

²¹ Zob. *Memoar Djordje Proticia imperatorsko-rossijskomu fligladiantantu polkowniku i kawalera baronu Liwenu*, Archiw Srbije Beograd (dalej ASB), V–I, 12.

²² *Memoar knezia Myhajla baronu Liwenu*, ASB, V–I, 8.

²³ Szerzej o działalności A. Karcowa, zob. A. Giza, *Działalność słowianofilów rosyjskich w okresie wojny Serbii i Czarnogóry z Turcją (1876)*, „Przegląd Humanistyczny”, 1981, nr 7–9, s. 177–192.

²⁴ *Zakon o ustrojstvu Velike Škole (Akademije) od 24 IX 1863*, [w:] *Zbornik zakona...*, s. 41.

Piemontem”, doprowadzić do wydarcia ziem południowosłowiańskich Austrii i Turcji i utworzyć zjednoczoną Jugosławię. Uwzględniając konieczność oświatowo-kulturalnego oddziaływania na Słowian bałkańskich w Serbii musiano zwracać uwagę tak na odpowiednie treści programowe, jak też na ludzi, którym powierzano stanowiska kierowników procesu nauczania, który był stopniowym przygotowywaniem zbliżenia duchowego i kulturalnego narodów południowosłowiańskich.

Po utworzeniu Wielkiej Szkoły następowały kolejne reformy. Do roku 1873 nie wprowadzały one jednak zasadniczych zmian. Dopiero 20 grudnia 1873 r. książę serbski Milan Obrenović podzielił wydział filozoficzny na trzy podwydziały: ogólny, historyczno-filologiczny i matematyczno-przyrodniczy. *Novum* było wprowadzenie przedmiotu historia Serbów i narodów słowiańskich, co wiązało się z podniesieniem pierwiastków patriotycznych w oświacie serbskiej, jak też było wyrazem tendencji panslawistycznych oraz postawienia przez władze serbskie na ruch jugosłowiański. Milan nie był zwolennikiem jugosławizmu w takiej skali, jak np. Piotr Karadžordżewicz, zrezygnował on praktycznie z tego ruchu na pewien czas, prowadząc politykę proaustriacką. Jugosławizm posiadał jednak już wtedy silne prawo obywatelstwa wśród większości działaczy oświatowych Serbii, wśród wykładowców, studentów i Omladiny i to dawało nadzieję, że patriotyzm zostanie rozbudzony.

Inne nowe przedmioty nauczania to oprócz wspomnianego wyżej — zoologia, połączona z anatomią i fizjologią, pedagogika, higiena, topografia²⁵. W następnych latach wprowadzono jeszcze do nauczania inne przedmioty, m. in. psychologię, historię, filozofię, historię świata²⁶. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że na szczególną uwagę zasługuje dość wczesne w stosunku do braku własnego szkolnictwa narodowego przez ponad 400 lat oraz do znikomych przeciw tradycji szkolno-wychowawczych wprowadzenie pedagogiki.

Przy słabości szkolnictwa serbskiego, nobilitowanego dopiero utworzeniem uniwersytetu w 1905 r., spore ambicje i dążenie do unowocześnienia szkolnictwa, mimo jego bardzo szczupłej bazy, budzą z jednej strony uznanie, z drugiej zaś zdziwienie, iż pozostawiając zasadnicze problemy szkolnictwa na uboczu zajmowano się kwestiami drugorzędnymi, o znikomym często znaczeniu.

Problemy bardziej palące to przede wszystkim zagadnienie braku odpowiedniej liczby kadr, legitymujących się odpowiednim wykształceniem, którego to zagadnienia nie zdołano rozwiązać aż do I wojny światowej. Szkoły elementarne Serbii, jak również licea, półgimnazja i gimnazja oraz Wielka Szkoła i późniejszy Uniwersytet Belgradzki nie mogły aż do 1914 r. poszczycić się należyłą obsadą kadrową ani pod względem liczebnym, ani też jakościowym.

Wielką bolączką był brak izb lekcyjnych, co odnosiło się zwłaszcza do szkół szczebla najniższego, ale także, chociaż w mniejszym stopniu, do szkół średnich. Problem jakości izb lekcyjnych i ich utrzymania był dosyć długo niedostrzegany, a skromność środków finansowych limitowała konstruktywne działania w tym zakresie.

²⁵ *Izmena u zakonu o Velikoj Školi od 20 XII 1873*, [w:] *Zbornik zakona ...*, s. 52–53.

²⁶ *Predlog zakona o uređenju Velike Škole (Akademije) od 8 I 1873*, [w:] *Zbornik zakona ...*, s. 53–56.

Nieco lepiej powiodło się początkowo Wielkiej Szkole, która u progu swego istnienia otrzymała gabinet fizyczny, zoologiczny, botaniczny i mineralogiczny, specjalne pomieszczenie dla modelarstwa, laboratorium chemiczne i bibliotekę²⁷. Wkrótce Wielka Szkoła została przeniesiona do nowego budynku o znacznej kubaturze, wznoszonego w latach 1857—1863 na potrzeby kulturalno-oświatowe. W budynku tym oprócz Wielkiej Szkoły pomieszczono Bibliotekę Narodową, Muzeum Narodowe, Serbskie Towarzystwo Naukowe, Ministerstwo Oświaty i Spraw Cerkiewnych, a później również Gimnazjum Belgradzkie. Dobry zamiar wprowadzenia Szkoły do nowego budynku w tej sytuacji nie dał pożądaných rezultatów, ponieważ zapanowała tam ciasnota.

Inny problem to zarobki nauczycieli, utrzymujące się na niezmiernie niskim poziomie, oraz wszystko to, co składało się na socjalną stronę ówczesnego zawodu nauczycielskiego w Serbii.

Generalna tendencja w szkolnictwie serbskim to nacisk na problematykę słowiańszczyzny, akcentowanie tożsamości Serbów i ich powiązań ze światem słowiańskim, co było w zupełności związane z umacnianiem się w latach siedemdziesiątych XIX w. panslawizmu rosyjskiego i nasileniem jego oddziaływania na Bałkany²⁸.

Należy w tym miejscu zaznaczyć, iż znaczna jak na stan kasy rosyjskich komitetów słowiańskich, liczba młodzieńców serbskich kształciła się corocznie w szkołach i uczelniach rosyjskich. Ponadto Rosja carska w ciągu całego XIX w., z nielicznymi przerwami, dostarczała na Bałkany, w tym także i do Serbii, szaty liturgiczne, naczynia i księgi cerkiewne, a także książki do nauki w szkołach początkowych²⁹. Nacisk na tradycje historyczne i słowiańskość Serbii był ogromnie potrzebny, zwłaszcza w perspektywie zarysowującego się wielkiego kryzysu bałkańskiego lat 1875—1878³⁰, który wykazał, że orientacja prorosyjska na Bałkanach, w tym także w Serbii, ma w kontekście stale wybuchających starć z Turcją poważne uzasadnienie.

W Wielkiej Szkole w Belgradzie wkrótce po jej narodzinach urządzono wiele gabinetów przedmiotowo-metodycznych. Były to: gabinet fizyczny, przyrodniczy, mechaniczny, geodezyjny, inżynierski, laboratorium chemiczne, botaniczne i zbiór modeli do ćwiczeń w zakresie geometrii³¹.

Książę Milan Obrenović wraz ze swoimi najbliższymi współpracownikami: P. Lesaninem, K. Čukiciem, C. Velkovicem, ministrem oświaty i spraw cerkiewnych D. Maticiem, M. P. Blaznavcem, Jovanem Risticem, Jovanem Gavrilovicem, Čedomirem Mijatovicem i innymi dążył do stałego postępu w dziele stopniowego przekształcania istniejącej szkoły w normalny europejski uniwersytet. Działania te przyśpieszono po przejściu steru Ministerstwa Oświaty z rąk Maticia przez Stojana

²⁷ *Ibidem*, s. 46.

²⁸ Na temat wpływów panslawizmu rosyjskiego na Bałkanach, zob. S. A. Nikitin, *Słowiańskie komitety w Rosji w 1858—1876* latach, Moskwa 1960.

²⁹ Szerzej o tym, zob. M. Tanty, *Wpływy oświatowe Rosji na kraje południowosłowiańskie w XIX wieku* [w:] *Rozprawy z dziejów oświaty*, t. VII, Wrocław 1964, s. 95—122.

³⁰ Szerzej, zob. A. Giza, *Słowianofilia rosyjska ...*, *ibidem*.

³¹ *Predlog zakona o uređenju Velike Škole (Akademije) od 8 I 1875*, [w:] *Zbornik zakona ...*, s. 63.

Novakovicia, a później przez kolejnego działacza politycznego Stojana Boškovicia. Z resortem tym ściśle współpracowało Ministerstwo Pracy i Informacji, zwane w Serbii Ministerstwem Prawdy. Znaczenie tego współdziałania stało się szczególnie widoczne za czasów kierowania tą instytucją przez C. Milovanovicia, a potem S. Markovicia.

W siódmej dekadzie lat XIX w. problemy Wielkiej Szkoły stały w centrum uwagi rządu belgradzkiego, jego bowiem intencje w kwestii profilu dydaktycznego mogły mieć pewne znaczenie dla stosunków dwustronnych z Rosją. Rok 1875 przyniósł powstanie bośniacko-hercegowińskie, w rok potem Serbia wraz z Czarnogórą przystąpiły do nierównej walki z Turcją. Po klęsce Serbii w wojnie z Portą w 1876 r. dla Belgradu pozostała już tylko nadzieja na pomoc dyplomatyczną i militarną Rosji carskiej³². O pomoc tę zabiegał książę Milan i w sytuacji bezpośredniego zagrożenia kraju gotów był czynić Rosji rozmaite oferty w różnych dziedzinach wewnętrznego życia Księstwa. Świadectwem takiej postawy Belgradu była misja Jovana Marinovicia w Petersburgu w końcu 1876 r.³³ Po tym wydarzeniu w stosunkach rosyjsko-serbskich, w którego wyniku Rosja przystąpiła w kwietniu 1877 r. do wojny z Turcją w obronie Serbii, Czarnogóry, Bośni i Hercegowiny oraz Bułgarów, Belgrad przystąpił do wprowadzania szeregu rusofilskich pociągnięć w życiu gospodarczym, kulturalno-oświatowym i w różnych instytucjach. Jednym z nich były zmiany w Wielkiej Szkole, w której położono duży nacisk na nauczanie historii Słowiańszczyzny, ze szczególnym uwzględnieniem Rosji. Wprowadzono do programu po raz pierwszy w jej dziejach naukę języka rosyjskiego i literatury rosyjskiej³⁴. Ponadto na wydziale prawnym wprowadzono znaczną liczbę godzin zajęć z historii prawa krajów słowiańskich, ze szczególnym naciskiem na prawodawstwo rosyjskie. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. Serbia znajdując się w orbicie politycznych wpływów rosyjskich i okresowo austriackich ulegała rosyjskim wzorcom oświatowo-kulturalnym, zaszczerpianym na Bałkany przez stronnictwa rusofilskie w Serbii i Bułgarii. Nie tylko starano się upodobnić szkolnictwo serbskie różnych szczebli do rosyjskiego, ale robiono to często w myśl wzorców panslawistycznych, co czyniło oświatę serbską w dużej mierze uzależnioną od Petersburga. Ten ostatni wpływał na nią nie tylko poprzez dostawę ksiąg, przyborów szkolnych, dotacje finansowe, kształcenie stypendystów serbskich w Rosji lub za pieniądze rosyjskie na uczelniach zachodnioeuropejskich, ale także poprzez silny o podobnym charakterze i kierunku wpływ na cerkiew prawosławną w Serbii, z którą oświata była organicznie związana. Pod koniec XIX i na początku XX w. dochodziło do tego, że w szkolnictwie serbskim zdecydowanie już dominowały wzorce i autorytety rosyjskie. Rusofilstwo w tej dziedzinie życia odbiło się także na liczbie Rosjan, w stosunku do przedstawicieli innych narodów, powoływanych w skład Serbskiego Towarzystwa Li-

³² O sytuacji politycznej Serbii w końcu 1876 r., zob. A. Giza, *Działalność słowianofilów ...*, s. 177–192.

³³ V. J. Vučković, *Misija Jovana Marinovicia u Petrogradu 1876*, „Jugoslovenska revija za medjunarodno pravo”, 1957, nr 3, s. 352–372.

³⁴ *Zakon o izmenama i dopunama u ustrojstvu Velike Škole od 24 septembra 1863 g.*, [w:] *Zbornik zakona ...*, s. 67–70.

terackiego (1841—1864), przemianowanego na Serbskie Towarzystwo Naukowe (1864—1886) i później na Serbską Akademię Nauk. Zdecydowanie dominowali oni w składzie członków-korespondentów zagranicznych tego ciała, podczas kiedy dosyć rzadko spotykało się tam przedstawiciele Austro-Węgier, Włoch czy nawet Niemiec. W 1906 r. na przykład w składzie Serbskiej Akademii Nauk byli już następujący Rosjanie: N. P. Kondakow (historyk sztuki), malarz Ilija Riepin, pisarz Lew Tołstoj, a w tym właśnie roku dokooptowano jeszcze A. P. Ławrowa. W tym samym czasie w SAN był tylko jeden Czech — muzyk Antoni Dwořak, a w 1906 r. wybrano jednego Polaka, pisarza Henryka Sienkiewicza. Wybór ten autor *Quo vadis* zawdzięczał swojej ogromnej popularności w Serbii i sporej liczbie tłumaczeń na język serbsko-chorwacki³⁵. Wyrazem wpływu panslawizmu rosyjskiego było wyartykułowanie w historii wieków średnich dziejów Cesarstwa Bizantyńskiego, a w historii nowożytnej — dziejów Rosji. Mimo licznych powiązań emigracyjnego Hotelu Lambert z Serbią, szczególnie w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w., ani historia Polski, ani literatura czy też historia prawa polskiego nie znalazły w belgradzkiej Wielkiej Szkole żadnego odzwierciedlenia.

Należy dodać, że w miarę upływu lat do pracy w Wielkiej Szkole przychodziło coraz więcej utalentowanych wykładowców, w tym spora liczba Serbów z monarchii habsburskiej. Sytuacja ich nie była przez długie lata unormowana. Zwłaszcza zaś ich położenie materialne pozostawiało wiele do życzenia. Wielu wykładowców, niezależnie od pracy dydaktycznej i w mniejszym stopniu naukowej, musiało dorabiać innymi zajęciami. Aby utrzymać się przy życiu, musieli zajmować się handlem lub pracą na roli³⁶. Duże znaczenie odgrywała tradycja i nowatorstwo z trudem torowało sobie drogę.

Wielu jednakże działaczy politycznych i społecznych pragnęło nie tylko unowocześnić szkolnictwo serbskie, ale także nadawać mu jak najbardziej narodowy charakter. Do nich zaliczyć trzeba Vuka Karadžicia, słynnego z opracowania narodowego alfabetu serbskiego, opartego na cyrylicy. Zasługi Vuka dla kultury serbskiej i piśmiennictwa narodowego uznawano powszechnie. Nie mógł mu odmówić ich nawet niechętny Serbii z powodu jej prorosyjskiej linii politycznej, pierwszy polski agent dyplomatyczny Hotelu Lambert w Belgradzie, Adam Łyszczynski. W sprawozdaniu z pobytu w tym kraju, przeznaczonym dla ks. Adama Czartoryskiego, Łyszczynski pisał m. in.: „Pan Wuk mieszka w Wiedniu, jak mówią, na usługi ambasadora rosyjskiego. Panu Wukowi jednak Serbowie nie przypisują zupełnego zaprzędania się Moskwie, gdyż jest bardziej gorliwym o utrzymywanie języka i narodowości serbskiej oddzielnej, że wprowadził w alfabet kilka liter, dziś szczególnie serbski od ruskiego języka odróżniających [...]”³⁷. Nie bez poważnego znaczenia była organizatorska praca Dymitra Isajłowicia, a także Dymitra Davidowicia. Ten drugi, będąc obywatelem austriackim i mając zupełnie dobre warunki życia w Wiedniu, gdzie wydawał gazetę

³⁵ D. Živanović, *Sienkiewicz jako członek Serbskiej Akademii Nauk*, „Pamiętnik Literacki”, 1956, z. 4, s. 517.

³⁶ R. Ljušić, *op. cit.*, s. 398.

³⁷ L. Durkowicz-Jakszicz, *op. cit.*, s. 8.

w języku serbskim — „Novine Srpske” („Serbskie Nowiny”), opuścił stolicę monarchii habsburskiej i nielegalnie przybył do Serbii. Jako znający dobrze sztukę drukarską, ofiarowywał swoje usługi dla dobra kultury i oświaty swojej prawdziwej ojczyzny³⁸. Mimo licznych perypetii, jakie spotkały go w Serbii z winy stronnictwa rusofilskiego, widzącego w nim agenta Wiednia, Davidović przyczynił się do rozwoju sztuki drukarskiej i w ogóle rozwoju piśmiennictwa serbskiego³⁹. Dla Wielkiej Szkoły ogromne znaczenie miało tak założenie drukarni, jak też wydawanie książek i czasopism w języku ojczystym. Drukarnią państwową kierowali kolejno: D. Isajlović, D. Davidović, L. Arsenijević, C. Rajović, J. Jakšić. Dzięki ich zapobiegliwości Serbom na samym początku funkcjonowania drukarni udało się drukować taniej niż w Budapeszcie⁴⁰.

W drukarni wykonywano rozmaite almanachy, poradniki, druki potrzebne Wielkiej Szkole, drukowano „Serbskie Nowiny”, a w końcu książki. Najwięcej tych ostatnich wydawano na potrzeby cerkwi prawosławnej i co ciekawe, niektóre z nich ukazywały się w nakładach około 5 tysięcy egzemplarzy. Były to nakłady, jak na ówczesne lata i liczbę ludności Serbii, dość poważne. W tymże ważnym dla kultury zakładzie drukowano też podstawowe podręczniki szkolne, „od elementarza po specjalistyczne woluminy dla Wielkiej Szkoły”. Drukarnia w myśl idei jugosławizmu objęła swą działalnością ziemie serbskie, chorwackie i słoweńskie w ramach Austro-Węgier oraz cały obszar Słowiańszczyzny będący w granicach Turcji. Z ważniejszych książek wydanych na potrzeby Wielkiej Szkoły warto wymienić *Historię Rosji (Istorija Rusije)* D. Obradovicia, *Historię Serbii od początku 1813 do końca 1815 r. (Istorija Srbije od početka 1813 do konca 1815 godine)* S. Milutinovicia⁴¹.

W kwietniu 1897 r. minister oświaty opracował zbiór przepisów regulujących życie Wielkiej Szkoły. Wydał wówczas *Ustrój Wielkiej Szkoły* oraz przepisy regulujące zasady wyboru członków do Rady Akademickiej i rad fakultetów, a także funkcjonowania rektora, dziekanów, administracji i Sądu Akademickiego. I tak w odniesieniu do wyboru rektora postanowiono, że będzie on wybierany na jeden rok szkolny przez Radę Akademicką absolutną większością głosów. Wszyscy dziekani stawali się jednocześnie zastępcami rektora. O wyborze rektora należało natychmiast zawiadomić ministerstwo, którego szef zatwierdzał kandydata⁴². Nowością było wprowadzenie nowych przedmiotów studiów, jak etnografia, język grecki i literatura, teoria literatury, paleontologia, archeologia, historia narodów słowiańskich z ich językami i literaturą (oddzielona od historii Rosji i języka rosyjskiego), antropologia. Powołano też nowe seminaria oraz zakłady doświadczałne. Wśród tych drugich zasługują na uwagę obserwatorium astronomiczne i meteorologiczne, a także zajęcia mineralogiczne⁴³. Do końca XIX w. wszystkie trzy wydziały Wielkiej Szkoły zostały

³⁸ K. Bogdanović, *Dmitrije Davidović*, „Srpski književni glasnik”, 16 VIII 1910, s. 290.

³⁹ R. Ljušić, *Prelazak Dmitrija Davidovicia u Srbiju*, „Časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja”, Smederevo 1985, broj 1, s. 5–18.

⁴⁰ R. Ljušić, *Kneževina* ..., s. 403.

⁴¹ *Ibidem*, s. 406.

⁴² *Uredba Velike Škole*, [w:] *Zbornik zakona* ..., s. 84.

⁴³ *Uredba filozofskog fakulteta od 21 XII 1896*, [w:] *Zbornik zakona* ..., s. 99.

zreformowane i podzielone z reguły na większą liczbę kierunków dydaktycznych. Wydział filozoficzny został podzielony na cztery podwydziały: lingwistyczno-literacki, historyczno-geograficzny, matematyczno-fizyczny oraz przyrodniczo-chemiczny.

Wraz z doskonaleniem struktury organizacyjnej Wielkiej Szkoły podjęto prace nad stworzeniem instytucji towarzyszących. Na początku XX w. rozbudowano strukturę zakładów doświadczalnych, obserwatoriów i laboratoriów. W 1901 r. utworzono Królewską Bibliotekę Wielkiej Szkoły, którą jeszcze w tym samym roku podzielono na trzy działy: ogólny, gromadzenia zbiorów i udostępniania zbiorów⁴⁴. W następnych latach podjęto przygotowania do powiększenia Biblioteki, zakupiono sporo książek. Pewną liczbę przekazali Serbowie zamieszkali na terenie monarchii habsburskiej. Zbiory zostały wzbogacone głównie dzięki napływowi książek rosyjskich i wymianie pomiędzy bibliotekami i instytucjami naukowymi z krajów słowiańskich. Właściwe korzyści dla biblioteki Wielkiej Szkoły i w ogóle oświaty serbskiej, jakie mogły płynąć z wymiany międzysłowiańskiej, ujawniały się dopiero okresowo po zjeździe neosłowiańskim 1908 r. w Pradze⁴⁵. Przez kilkanaście miesięcy biblioteki serbskie otrzymywały zwiększonym strumieniem książki z Moskwy, Petersburga, Pragi, Warszawy. Współpraca, korzystna dla wszystkich, zwłaszcza dla małych narodów słowiańskich, w tym także dla Serbów, nie trwała jednak w takim wymiarze dłużej niż do końca 1909 r. W przededniu zjazdu neosłowiańskiego 1910 r. w Sofii ruch zaczynał się dzielić na dwa przeciwstawne prądy⁴⁶, ale Serbowie mimo to pozostali jeszcze przez 2 lata w grupie uczestników neoslawizmu. Pomimo kryzysu ruchu trwała nadal, aczkolwiek w znacznie ograniczonym wymiarze, wymiana pomiędzy bibliotekami i towarzystwami naukowymi Rosji, Serbii i Bułgarii.

Rola Liceum i późniejszej Wielkiej Szkoły dla narodu serbskiego była ogromna. Należy pamiętać, że naród ten wychodził spod panowania tureckiego, gdzie był traktowany jak bydło (*raya* — A. G.). Serbowie „wybijali się na autonomię”, będąc praktycznie pozbawionymi jakiegokolwiek szkolnictwa i mając jeden z najwyższych wskaźników analfabetyzmu w Europie. Nieliczni Serbowie uczyli się w początkach XIX w. w Rosji lub Austrii, prawie cały naród żył w głębokiej ciemności, podobnie jak reszta prowincji tureckich. Liceum, przekształcone w Wielką Szkołę, gimnazja i półgimnazja, a także coraz liczniejsze szkoły początkowe widocznie spełniały swoją rolę, skoro odsetek analfabetów w społeczeństwie serbskim bardzo powoli, ale systematycznie zmniejszał się. Stale i powoli rozbudowywano sieć szkolną, mimo trudności przybywało budynków, nauczycieli, doskonalono technikę prowadzenia procesu nauczania. Ten powolny, ale systematyczny postęp ilustrują dane liczbowe, z których wynika, że dzięki Liceum i Wielkiej Szkole oraz późniejszemu Uniwersytetowi znacznie wzrosła liczba inteligencji. Według danych z 1875 r. na ogólną

⁴⁴ *Projekt pravila Kr. Biblioteke Velike Škole u Beogradu (1901 g.)*, [w:] *Zbornik zakona ...*, s. 163–167.

⁴⁵ Szerzej na temat zjazdu neosłowiańskiego w Pradze, zob. A. Giza, *Zjazd neosłowiański w Pradze 1908 r.*, „Przegląd Zachodniopomorski”, 1982, nr 1–2, s. 141–155.

⁴⁶ Zob. A. Giza, *Geneza, przebieg i znaczenie zjazdu neosłowiańskiego w Sofii 8–12 lipca 1910 r.*, „Ze Skarbca Kultury”, 1984, t. 40, s. 159–193.

liczbę ludności Serbii wynosząca 1 353 890 osób było 20 inżynierów, 58 lekarzy, 46 adwokatów, 489 nauczycieli, 1838 urzędników państwowych, 5034 kupców i ich pomocników. Analfabetyzm był jeszcze dosyć głęboki, ale szacowany nieco korzystniejszymi wskaźnikami. Jeżeli przed utworzeniem Liceum na 1000 obywateli Księstwa Serbskiego było ponad 990 analfabetów, a pisać i czytać, i to w większości słabo, umiało ledwie kilka osób, najczęściej poniżej dziesięciu na tysiąc, to w 1875 r. już 42 osoby na tysiąc umiało czytać i pisać. Znaczyło to, że odsetek analfabetów uległ znacznemu zmniejszeniu i kształtował się w granicach 96%. W tymże samym 1875 r. w całej Serbii działały 534 szkoły początkowe, w których uczyło się 23 238 dzieci. Istniały też dwa gimnazja i 16 półgimnazjów, w których uczyło się łącznie 1608 uczniów⁴⁷. W powstałej przed 1875 r. szkole średniej o charakterze teologicznym, zwanej Szkołą Bogosłowa, uczyło się 250 osób, a do młodej wówczas szkoły nauczycielskiej w Belgradzie uczęszczało 52 seminarzystów, mających wkrótce swoimi osobami wzmocnić stany liczebne nielicznych ciągle szkół serbskich. W 1875 r. w belgradzkiej Wielkiej Szkole studiowało 207 osób⁴⁸. Niewątpliwie ośrodkiem kultury i oświaty o znaczeniu pierwszorzędym był Belgrad, ale pewną rolę odgrywały też mniejsze miasta, jak Požarevac, Kragujevac, Šabac, w których również powoli, lecz systematycznie dokonywał się postęp na polu oświaty. Pomimo ogólnej słabości oświata serbska promieniowała na słowiańskie kraje ościenne, na Słowenię, Chorwację, Bośnię i Hercegowinę, sandżak nowopazarski, Macedonię, a nawet przez kilka dziesięcioleci na Bułgarię. Wystarczy nadmienić, że Bułgarzy długo byli klientami drukarni belgradzkiej, a „Serbskie Nowiny” miały swych prenumeratorów aż na południowo-zachodnich skrawkach Hercegowiny. Wraz z rozwojem oświaty tudzież szkolnictwa i kultury serbskiej, postępującym niemal równolegle w czasie z krzepnięciem i doskonaleniem się idei jugoslawizmu, wpływ Serbii na te kraje ustawicznie zwiększał się i umacniał. Można zauważyć, że kolejne trzy twory uczelni belgradzkiej: Liceum, Wielka Szkoła i Uniwersytet odegrały swą wielce pozytywną rolę nie tylko dla Serbii, ale dla wszystkich narodów jugosłowiańskich. Mniejszy wpływ wywarły pozostałe szkoły serbskie. Godzi się w tym miejscu dodać, że Serbia m. in. dzięki dążeniu do rozwoju szkolnictwa umacniała swoje szanse stania się „jugosłowiańskim Piemontem”. Słowenia bowiem, podobnie jak Macedonia, Bośnia i Hercegowina, Kosovo, sandżak nowopazarski, nie posiadała wyższej uczelni, a jedyna na obszarze dzisiejszej Jugosławii istniała w Zagrzebiu. Dlatego też do rywalizacji o pierwszeństwo wśród narodów jugosłowiańskich w dziedzinie oświaty i kultury stanęli tylko Serbowie i Chorwaci.

Obraz średniego miasteczka serbskiego w ostatniej ćwierci XIX w. w niczym już nie przypominał zapyziałej, brudnej, zagranyzowanej miejsciny z początku stulecia, kiedy to nikt nie był pewny swojego mienia ani życia, a o oświacie marzyli tylko nieliczni. Miasteczko Smederevo, posiadające w 1875 r. 5107 mieszkańców i będące pod względem zaludnienia pięć i półkrotnie mniejsze od stołecznego Belgradu

⁴⁷ M. Milanović, *Potruga za narodnom volom. Povodom 110 godina štampe u Smederevu*, „Časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja”, Smederevo 1985, broj 1, s. 18–19.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 19.

(Belgrad liczył wtedy 27 605 mieszkańców — *A.G.*), posiadało już czytelnię, szkoły początkowe, telegraf, szpital okręgowy, pólginnazjum, towarzystwo teatralne i młyn parowy. Pomiędzy ludnością żydowską a cygańską, przy ewidentnej jednak przewadze liczebnej Serbów, egzystowało sporo kupców i urzędników. Mieszkało tam kilku nauczycieli i jedna nauczycielka. W Smederevie istniała też drukarnia⁴⁹.

Tak więc w XX w. Serbia wkraczała z niewielkimi osiągnięciami na niwie kultury i oświaty, ale za to z mocno rozbudzonymi ambicjami w tym zakresie i z widocznym stale postępem. Kapitał oświatowo-kulturalny Serbii okazał się ogromnie pomocny przy realizacji celów politycznych w latach 1912—1918, podczas dwóch wojen bałkańskich i I wojny światowej.

ANTONI GIZA

EDUCATION IN SERBIA IN THE YEARS 1829—1914

Summary

The question of development of education in Serbia in 19th and at the beginning of 20th century has not met with the interest of Polish historiography so far. Nevertheless, it is a very interesting problem, because it is related to the problems of external and internal policy of Serbia, its cultural and scientific activity and also various ideologies not only of a Yugoslav but more universal scope. The problem of development of education in the country devoid of statehood for 400 years and starting a new life was of a double dimension. First of all, Yugoslavs expected a number of clerks able to manage the state construction would be educated. Moreover, they wanted to acquire the knowledge of European realities and to choose a right direction of foreign policy; in this respect Serbia followed the instructions of foreign politicians — Polish, Russian and Austrian — for many decades of 19th century. The development of education influenced also considerably the internal situation of the under-developed country lacking in intelligentsia. The population of Serbia contributed in different forms and ways to building new schools.

The system of primary and secondary school and university education was related to Yugoslav ideology, as only due to the development of this sphere of social life Serbia could have cultural influence on South-Slav nations and raise its attractiveness in their eyes. The development of education in Serbia was connected with Russian panslavism, which influenced it to some degree, different according to the political orientation of Belgrade. In the period of prevalent philo-Russian tendencies, education and in particular its ideological contents were subordinated to requirements of Petersburg. After the pro-Austrian policy had been accepted, Yugoslav and pro-Russian contents were minimized and all-European ones came to the fore.

Primary school education in Serbia developed very slowly and with much ado. The process was hampered by the lack of class-rooms, flats for teachers, funds, educated teaching staff etc. The schools were financed from the prince's budget and community's means. The situation of secondary schools was very difficult for many decades. There were only a few not full and full grammar-schools and a secondary school in Belgrade. This school played the most important role and was school number 1 for a long time, until it was transformed into Great School. It was leading and the only Serbian school of a university status, and ensuring a possibility of transforming it into Belgrade Uni-

⁴⁹ *Ibidem*, s. 21.

versity was its most important merit. The University was founded in 1905, but it did not function well because of lack of qualified didactic and scientific workers.

Though Serbian education in 19th and at the beginning of 20th century was developing slowly and it encountered a lot of difficulties, the country indebted much to its originators and outstanding educational activists. Owing mainly to education, the ideology of yugoslavism spread over Serbia, and the country became „a Yugoslav Piemont”.

Translated by Elżbieta Nawrocka

АНТОНИ ГИЗА

ПРОСВЕЩЕНИЕ В СЕРБИИ В 1829—1914 ГОДЫ

Содержание

К проблеме развития просвещения в Сербии в течение XIX и в начале XX вв. польская историография до настоящего времени не проявляла интереса. Однако, это очень интересный вопрос, так как сочетается он с проблемами внешней и внутренней политики Сербии, ее культурной и научной жизнью, а также с различного рода идеологиями равно как в югославском, так и в более универсальном масштабе. Проблема распространения просвещения среди народа лишенного в течение 400 лет собственной государственности и возрождающегося к новой жизни, отличалась двойным измерением. Прежде всего ожидалась подготовка соответствующего числа служащих, которые в состоянии были бы удержать на себе структуру государства. Кроме того, вопрос сводился к приобретению ориентации относительно европейских реалий и выбора правильного направления внешней политики, а в этом отношении Сербия в течение многих десятилетий XIX в. пользовалась указаниями иностранных политиков — польских, русских или австрийских. Развитие просвещения оказало также огромное влияние на ситуацию внутри страны лишенной интеллигенции и очень отсталой. Жители Сербии в различных размерах и в разных формах оказывали материальную поддержку строительству школ.

Система народного образования — на начальном, среднем и высшем уровне — была связана с югославской идеологией, так как только благодаря хорошему развитию этой области общественной жизни Сербия могла воздействовать, в культурном отношении, на южнославянские народы и повышать, в их глазах, свое положение. Развитие просвещения в Сербии было сопряжено с русским панславизмом, который оказывал на него определенное влияние, различной интенсивности, в зависимости от политической ориентации Белграда. В период тяготения к России, просвещение, особенно его идейное содержание, подчинено было требованиям Петербурга. Когда было принято проавстрийское направление, подвергались ослаблению югославское и прорусское идейные начала, а на первый план выдвигались общеевропейские.

Первоначально в Сербии система начального образования развивалась медленно и с серьезными затруднениями. Этот процесс тормозило отсутствие соответствующего количества помещений для классных комнат, квартир для учителей, средств, образованных кадров и т.п. Эти школы содержались на княжеские бюджетные средства, а также на волостные средства. Система среднего образования в течение многих десятилетий находилась в трудном положении и могла гордиться только лишь несколькими полугимназиями, гимназиями и белградским Лицеумом. Последний, впрочем, сыграл чрезвычайно важную роль, так как долгие годы был просветительным центром № 1, пока не был преобразован в Великую школу. Это уже было ведущее, впрочем единственное, заведение на университетском уровне

и самой значительной его заслугой является предоставление возможности преобразования его в Белградский университет. Этот последний, созданный в 1905 г., до конца первой мировой войны функционировал слабо, из-за отсутствия квалифицированных научно-дидактических сотрудников.

Хотя сербская система народного образования в XIX в. и в начале XX в. развивалась медленно и с многими затруднениями, то однако страна многим обязана ее создателям в выдающимся просветительным деятелям. В большой степени, благодаря просвещению, распространилась в Сербии идеология югославизма, а эта страна становилась «югославским Пьемонтом».

Перевела К. Клёша